

Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

Türkiyənin Naxçıvanda xilaskarlıq missiyası

(əvvəlki XQ-nin 2, 6 fevral 2024-cü il tarixli saylarında)

II. Naxçıvan əhalisinin erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi

AXC hökumətindən gözlənilən yardımları ala bilməyən Naxçıvan əhalisi, Milli Şura ermənilər əleyhinə ümumxalq mübarizəsinə qalxdı. 1919-cu ilin iyulunda Naxçıvanda daşnaklara qarşı geniş xalq üsyanları başladı. Kəlbəli xanın rəhbərliyi ilə xalq qoşunu ermənilərə sarsıdıcı zərbə vurdu, avqustun 30-da Naxçıvan şəhəri ermənilərdən təmizləndi.

Bu azadlıq savaşında Naxçıvanda aza saylı türk əsgərləri və zabıtları qəhrəmancasına vuruşdular. Hakimiyyəti tutmuş əskəri kazarmadan kənara çıxmayan erməni general-qubernator Varşamyan və erməni qüvvələri Naxçıvandan qovuldular. Xatırladaq ki, hələ 28 fevral 1919-cu ildə AXC Bəhram xan Naxçıvanskiyin başçılığında Naxçıvan general-qubernatorluğunu yaratmışdı. Az sonra onu qısa müddətdə Haşimbəyov əvəz etmişdi. (Əliyev, s.62) Ermənilər Naxçıvandan qovulandan sonra AXC hökuməti Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvan bölgəsinin general-qubernatoru təyin etdi. Səməd bəy dərhal idarəetmə strukturları yaratmağa başladı. Xəlif bəyi bölgə qoşunlarına komandan təyin etdi. Kəlbəli xan həm komandan müavini, həm də Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri oldu.

1919-cu ilin iyul-avqustunda Naxçıvana gələn Amerika polkovniki Rey Cəfərqlu xanla və Xəlil bəylə gizli danışıqlar apararaq burada Amerika general qubernatorluğu yaratmağı irəli sürmüşdü. Avqustun sonunda Amerika polkovniki Paskel Paris Sülh Konfransı və Antanta Müttəfiqlər Şurası adından Azərbaycan hökumətinə bildirmişdi ki, Şəhur, Naxçıvan və Dərələyəzdə ABS general-qubernatorluğu yaradılır. Oktyabrın 23-də polkovnik Edmond Deli qubernator kimi işə başlamalı idi.

Bələ bir şəraitdə AXC rəhbərləri ABS nümayəndələri ilə faal danışıqlara girdilər. Polkovnik Paskelin nümayəndəsi general Robinson Naxçıvana gəldi, ardınca general Mozetey, onlar gedəndən sonra polkovnik Rey gəldi. Rey özünün general qubernator təyin edildiyi haqqında xalqa məlumat vermək üçün camaatı yığımağı təkid etdi. Lakin oktyabrın 23-də toplanan Milli Şura qərar verdi ki, xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa, heç kimi tanımaq istəmir. Belə olduqda Rey polkovnik Delini Naxçıvan hökuməti yanında müşavir təyin edərək bölgəni tərk etməli idi.

1919-cu ilin noyabrında ermənilər yenidən Naxçıvan torpaqlarına hücumlara başladılar. Ordubadan bir neçə kəndini ələ keçirən ermənilər əhaliyə divan tutdular. Xəlil bəyin göndərdiyi taborlar ermənilərə güclü zərbə vurub geri oturdular. Ermənilərlə döyüşdə Kəlbəli xan fədakarlıq göstərirdi, lakin onun həm Naxçıvanın general-qubernatoru C.Cəmillinski, həm də Xəlil bəylə ixtilafı hələ qalmaqada idi. AXC nümayəndələri bu gərginliyi götürməsi üçün say edirdilər. Sonra Kəlbəli xan Türkiyənin yüksək hərbi ordeninə layiq görüldü. AXC hökuməti də Naxçıvanın müdafiəsindəki xidmətlərini görə ona general- mayor rütbəsi verdi.

1920-ci ilin əvvəllərində ermənilərin Naxçıvana hücumları yenidən başlandı. Naxçıvanın etibarlı müdafiəsinin təmin etmək məqsədilə Xəlil bəy Bəyazit türk

hazırlaşmağa başladı. 1920-ci il mayın 6-da Naxçıvanda türk əsgərlərinin işlərini yoxlamaq, həmçinin lazımı köməklik göstərmək üçün ordu zabıtları Veysəl Ünüvar, Kamil bəy və Cəlal bəyden ibarət bir heyət Naxçıvana göndərildi. II Qafqaz türmənin qərarqah reisi Bakı ilə əlaqə yaradıb oradakı vəziyyəti öyrənmək məqsədi ilə bu heyətə daxil edilmişdi. Şəhurun Şahtaxtı kəndində heyəti İbrahim Şahtaxtınski (Behbud Şahtaxtınskinin qardaşı) qarşıladı, qonaq etdi. Heyət mayın 10-da qatarla Naxçıvana gəldi.

Bu vaxtlar AXC-nin təyin etdiyi general-qubernator Naxçıvanda otursa da, bölgə fəlan Naxçıvanın Milli Şurası (Cəfərqlu xanın başçılığı ilə) və Özünmüddəfa Komitəsi (Kəlbəli xanın başçılığı ilə) tərəfindən idarə olunurdu. Buradakı türk əsgərləri və zabıtları da Naxçıvanın xanı və digər qeyrətli oğulları ilə bərabər bu diyarın ermənilərdən müdafiəsində yaxından iştirak edirdilər.

Veysəl bəy bir hərbi mufəttiş kimi Ordubaddan Dəvəliyə qədər yerləşdirilmiş taborları yoxlayırdı. Sonralar general olmuş Veysəl bəy xatirələrində yazırdı ki, "Xalq rus və erməni təzyiqindən qurtarmış emri ilə Bəyazitdən minbaşı Əli Dəmir bəyin başçılığı ilə iki tabur Naxçıvana göndərildi.

1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyası Azərbaycanı işğal edəndən sonra Zəngəzurda və Naxçıvan bölgəsində ermənilər daha da fəallaşdılar. Onlar Naxçıvan da hücumlar edir, əhaliyə divan tuturdular. Zəngəzurda yolları tutub Naxçıvanın Azərbaycanla əlaqəsini kəsmişdilər. Buna görə K.Qarabəkir paşanın əmri ilə Bəyazitdən minbaşı Əli Dəmir bəyin başçılığı ilə iki tabur Naxçıvana göndərildi.

Bu vaxtlar Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. İndiyədək Naxçıvanda türk əsgərlərinin başında duran, bu bölgənin müdafiəsi üçün xeyli işlər görmüş olan Xəlil bəy Naxçıvanda bezi dairələrin güdməyə başladığı ermənilərə anlaşımaq, danışıq yolu ilə sülhə nail olmaq siyasətinə görə istefa vermişdi. Buna görə 5 iyul 1920-ci ildə Veysəl bəy Naxçıvanda qüvvələrə rəhbərlik etmək üçün yenidən Naxçıvana göndərildi.

Veysəl bəy yuxarıda adı çəkilən xatirələrində yazır ki, naxçıvanlılar türkləri ruslarla müttəfiq olmaqda itihah edirdilər. Naxçıvanın çox qeyrətli və qəhrəman bir türk kəndi olan Nehrəmdə bir toplantı yapıldı. Azərbaycanın uğradığı fəlakət anlaşıldı, bolşeviklər lənətlən-

bor 1921-ci ilin yanvar-fevral aylarında Dərələyəz-Şəhur-Qəməli də daşnaklara sarsıdıcı zərbələr vurdu. Abbasqulu bəy Şadlinski və onun rəhbərlik etdiyi Qırmızı Taborun qəhrəman mübarizə yolu Əli Əliyevin 1990-cı ildə Bakıda nəşr edilən "Qırmızı Tabor" kitabında ilk dəfə geniş işıqlandırılmışdır.

B.Vəlibəyov və rəhbərlik etdiyi 1920-ci il oktyabrın 5-də yaradılan Naxçıvan Fövqəladə Komissarlığı Naxçıvanın yerli nüfuzlu şəxslərinə – Kəlbəli xana, atası Cəfərqlu xana, Rəhim xan Naxçıvanskiyə qarşı ədalətsiz repressiya tədbirləri həyata keçirirdi. Fyodorovun başçılığı etdiyi Naxçıvan İnqilab Komitəsi bütün yerli vətənpərvər qüvvələri təqib edir, həbs edir, işgəncələrə məruz qoyurdu. Fyodorov Türkiyə təmsilçisi Xəlil bəyin fəaliyyətini bütün vasitələrlə məhdudlaşdırırdı. O da, Vəlibəyov kimi, türk əsgərlərinin Naxçıvandan çıxarılmasına təkid edirdi.

Ermənistanın Sovet hakimiyyəti qurulan sonra RSFSR-in milli işlər komissarı İ.Stalin 1920-ci il dekabrın 3-də erməni xalqına göndərdiyi teleqramda bildirir ki, guya: "Sovet Azərbaycanı "mübahisəli" vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir və Zən-

gezurun, Naxçıvanın və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir". Bu xəbər Naxçıvan əhalisinin kütləvi etirazı ilə qarşılandı. Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulmuş olsa da, ermənilərin özbaşınalığı davam edirdi. Daşnaklar hər cür təcavüzə əl atırdılar.

1920-ci il dekabrın sonlarında Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvanın Sovet Ermənistanının bir hissəsi olduğuna dair bəyanat verdi. Bu bəyanatda Naxçıvanda əhali kəskin etirazı ilə cavab verdi. Əli Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivindəki sənədə istinad edərək yazır ki, Azərbaycan rəhbərliyi İnqilab Komitəsinin üzvü və ədliyyə komissarı Behbud Şahtaxtınskini yaranmış vəziyyəti araşdırmaq üçün Naxçıvana ezam edir.

B.Şahtaxtınski əhali ilə görüşdə deyir: "Azərbaycan sizi torpağınızla birlikdə Ermənistanı satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim. Mən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü kimi Vəlibəyovu vəzifədən azad edib özümə Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edəcəyimiz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər".

Şərq cəbhəsində erməni qoşunlarına qarşı uğurlu əməliyyatlar keçirən K.Qarabəkir paşa 1920-ci ilin sentyabrın 29-da Sarıqamışı, oktyabrın 1-də Kağızmanı, oktyabrın 30-da Qarsı ermənilərdən azad etdi. Ultimatumla noyabrın 7-də Gümrünü götürdü, noyabrın 12-də İqdırı azad etdi. Nəhayət, noyabrın 25-də ermənilər təslim olmaq notasını qəbul edərək (bu nota 10-15 gün əvvəl erməni hökumətinə verilmişdi) danışıq stolu arxasına gəldilər və 3 dekabr 1920-ci ildə Gümrü müqaviləsi bağlandı.

Bu, yeni Türkiyənin ilk siyasi zəfəri idi. Təkcə Qarsın fəthində ermənilərin iki generalı, 6 polkovniki, 16 yüzbaşısı, 1500 əsgəri əsir götürülmüşdü. 1110 erməni əsgər-zabiti məhv edilmişdi. Əsirlər arasında Ermənistanın hərbi naziri Araratov, Baş qərarqah reisi Vəkilov, Qarsın komendantı Primov (rus) və bir müllü nazir də var idi.

Qısa müddətdə K.Qarabəkir paşanın qoşunları gürcülər tərəfindən işğal edilmiş bölgələri də geri aldı. 1921-ci il fevralın 23-də danışıq yolu ilə gürcülərin boşaldıqları Ərdəhana türk bayrağı san-

cıldı. Türk qoşunları martın 9-da Ahıskanı, 11-də Batumu, 14-də Ahılkələki azad etdilər. Türk qoşunlarının bu zəfəri irəliləyişləri Moskvada həftələrlə gecikdirilən Rusiya Xarici İşlər naziri Çiçerin və onun erməni müavini Qaraxan tərəfindən "ermənilərə Türkiyə torpaqlarından pay verilməsi" ilə əlaqədar çətkəvir müzakirələrini sürətləndirdi.

Qeyd edilməlidir ki, Batum müqaviləsinə görə (4 iyun 1918-ci il) Naxçıvan Türkiyənin himayəsində idi və Türkiyə hərbi sahədə olduğu kimi, diplomatik sahədə də Naxçıvanın heç bir halda Ermənistanı verilməməsi üçün ciddi səy göstərmişdi. Buna görə sonrakı illərdə də ermənilərin, ingilislərin, amerikalıların, həmçinin rusların müxtəlif yollarla Naxçıvana yiyələnmək, yaxud Ermənistanı vermək kimi cəhdlərinə qarşı Osmanlı Türkiyəsi kimi, MK Türkiyəsi də bütün mümkün olan vasitələrlə mübarizə aparmışdır.

1921-ci ilin dekabrın 13-də Moskva danışıqlarına yola düşməzdən əvvəl Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Y.Kamal bəy Mustafa Kamal paşa ilə görüşmüş və "Paşam, ruslar Naxçıvan üzərində israr edərlərsə, nə yapalım? – deyə soruşmuşdu. Mustafa Kamal Paşa demişdi: "Naxçıvan türk qapısıdır. Bunu xüsusi nəzərə alaraq əlinizdən gələni yapınız". Həqiqətən, həftələrlə davam edən çətin danışıqlardan sonra Naxçıvan bölgəsinin taleyini müəyyən edən Moskva müqaviləsinin bağlanmasına nail olunmuşdu. Naxçıvanın Türkiyəyə bağlanmasına qəti etiraz edən rus tərəfi bu bölgənin Ermənistanı, bu olmazsa, Rusiyaya qatılmasına cəhd etsə də, türk diplomatıyısı sonda qoyduğu şərtlə qədim türk diyarının Azərbaycanın himayəsinə verilməsinə nail oldu.

1921-ci il martın 16-da Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan dostluq müqaviləsi Rusiya-Türkiyə arasında bir çox prinsiplik məsələlərlə yanaşı, Naxçıvan bölgəsinin də, taleyini bərdəfəlik həll etdi. Müqavilənin üçüncü maddəsinə uyğun olaraq Naxçıvan qoruyuculuq haqqını heç bir zaman üçüncü bir dövlətə burax-

paratizmi, ardınca torpaqlarımızın işğalı Ermənistan tərəfindən blokadaya salınan Naxçıvan MR üçün ciddi təhlükə yaratdı. Tarix təkrar olunurdu, yeni şəraitdə də istiqlalını əldə etmiş Azərbaycan Respublikası Naxçıvanın müdafiəsində ciddi səy göstərə bilmirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Vətən torpaqlarının müdafiəsi uğrunda erməni silahlı qüvvələri ilə aparılan qeyri-bərabər döyüşlərdə onlarla şəhid verilmiş, Sədərək rayonunun Kərki kəndi isə ermənilər tərəfindən işğal edilmişdi.

Bu şəraitdə muxtar respublikaya rəhbərlik edən ulu öndər Heydər Əliyev 1992-ci il may ayının 21-də Londonun "Daily Telegraph" qəzetinə müsahibəsində Ermənistanın təcavüzünə qarşı Azərbaycanın müdafiəsində erməni silahlı qüvvələri ilə aparılan qeyri-bərabər döyüşlərdə onlarla şəhid verilmiş, Sədərək rayonunun Kərki kəndi isə ermənilər tərəfindən işğal edilmişdi.

1998-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında Prezident Heydər Əliyev demişdi: "Mən hesab edirəm ki, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz onu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq". Fikrini davam etdirən Ulu Öndər vurğulamışdı ki, Naxçıvanın muxtariyyəti Azərbaycanla Türkiyənin sərhəd əlaqəsi üçün tarixi bir hadisədir. Çox tarixi bir hadisədir ki, o vaxt həm Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanda muxtariyyət yaranıb, həm də o sərhədlər həmin müqavilələrdə nəzəmlənən Azərbaycanın Türkiyə ilə kiçik də olsa, bir sərhədi yaranıb.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1991–1993-cü illərdə qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərləri ilə yaratdığı şəxsi əlaqələr, həyata keçirdiyi intensiv görüşlərin və müzakirələrin Naxçıvan Muxtar Respublikasının qorunmasında, eləcə də, ölkəmizin qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafı və daha da genişlənməsində xüsusi əhəmiyyəti oldu. Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmiralin tapşırığı ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndə heyəti Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar yaranmış vəziyyəti öyrənmək məqsədilə 21 may 1992-ci il tarixində Naxçıvana gəldilər. Naxçıvan MR Ali Məclisində səfir Ömər Ərsunun başçılıq etdiyi heyəti qəbul edən Heydər Əliyev Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1992-ci il mayın 18-dən muxtar respublikanın Şəhur və Sədərək bölgələrinə silahlı təcavüzü barədə məlumat verərək bu istiqamətdə görülən tədbirləri də bildirdi.

Bu vəziyyətlə əlaqədar Türkiyə Cümhuriyyəti hökumətinin qəti xəbərdarlığından sonra təcavüzkar Ermənistan Respublikası Naxçıvana birbaşa hərbi təcavüzdən çəkinməyə məcbur oldu, lakin blokada siyasətini davam etdirməyə başladı. Eyni zamanda Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin Naxçıvanın müdafiəsi sahəsində həyata keçirdiyi ardıcıl siyasət, xüsusilə də Qars müqaviləsinin gündəmə gətirilməsi bu bölgəni həm xarici müdaxilədən, həm də daxili çətinliklərdən xilas etməkdə tarixi rol oynadı. Ulu öndər Heydər Əliyev Qars müqaviləsinin siyasi əhəmiyyətini vurğulayaraq demişdi ki, Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpaqlarından ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmiralin anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə Ankara, Çankaya köşkünə, 1 noyabr 1999-cu ildə çıxış edən Heydər Əliyev bir daha bildirmişdi: "Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Ancaq təəssüf ki, 1920-ci ildə Sovet hökuməti xatirləri böləndə, Azərbaycanın Zəngəzur mahalını alıb Ermənistanı verəndə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın böyük torpağından ayrı düşübür". Ulu öndər daha sonra qeyd etmişdi ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bağlandıqdan sonra Naxçıvan blokada halına düşdü və orada yaşamaq çox çətin oldu: "Hörmətli Süleyman Dəmiralin Azərbaycana etdiyi yardımın ən önəmli, Naxçıvan Muxtar Respublikasının o illərdə yaşamasını, dayanmasını təmin etmişdir. Araz çayı üzərində qısa bir zamanda həmin o "Həsərət körpüsü" yaranmasaydı bu, mümkün deyildi. O çayın 40 dərəcə şaxtasında Türkiyədən, Naxçıvandan elektrik xətti çəkildi, başqa yardımlar edildi. Mən orada yaşadığım dövrdə bunları öz gözümlə görmüşəm".

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi bu qədim diyarın yaxın tarixinə bir daha nəzər salmağa, bu bölgənin, eləcə də, bütövlükdə Azərbaycanın ən yeni tarixində qardaş Türkiyənin oynadığı tarixi rolunu daha dərindən dəyərləndirməyə, ulu öndər Heydər Əliyevin "Bir millət, iki dövlət" düsturu əsasında qurulan Azərbaycan-Türkiyə birliyinin gündən-günə artan gücünü və təsirini qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır.

Eynulla MƏDƏTLİ,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktor müavini,
tarix elmləri doktroru

diviziyasının komandiri Cavid bəyə müraciət etdi. K.Qarabəkir paşanın tapşırığı ilə Naxçıvanın müdafiəsi üçün tədbirlər hazırlandı. 1920-ci ilin martında XI Qafqaz ordusu komandanı K.Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvanda türk qüvvələrini gücləndirmək və Xəlil bəyə dəstək üçün Əli Teymur bəyin başçılığı altında 50 nəfərdən ibarət türk bölüyü göndərildi.

Bu tədbirlərin fəvqəladə əhəmiyyəti var idi, çünki Naxçıvanın AXC ilə əlaqələri çox zəifləmişdi. AXC hökumətinin daxili və xarici siyasi vəziyyəti olduqca pisləşmişdi. Belə şəraitdə martın 21-də daşnak qoşunları Naxçıvan üzərinə irimiqyaslı hücum keçirdilər. Türk zabiti Zəb bəyin, Kəlbəli xanın, Xəlil bəyin, Nuru bəyin, Nəci bəyin, Ədib bəyin başçılığı ilə döyüşən taborlar ermənilərə zərbə vuraaraq geri oturdular.

23 aprel 1920-ci ildə Ankarada Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə Böyük Millət Məclisi keçirildi. K.Qarabəkir paşa Şərq cəbhəsinə komandan təyin olundu və dərhal ermənilərə qarşı döyüşə